

ISSN 1829-4707

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՎ
ՀԱՍԱՐԱԿԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՏԱՐԵԳԻՐՔ

2

ԵՐԵՎԱՆ 2016

**Խ. ԱՐՈՎՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ
ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏ**

ARMENIAN STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY AFTER
KHACHATUR ABOVYAN
FACULTY OF HISTORY AND JURISPRUDENCE

АРМЯНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ
УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ ХАЧАТУРА АБОВЯНА
ФАКУЛЬТЕТ ИСТОРИИ И ПРАВОВЕДЕНИЯ

**ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ
ՏԱՐԵԳԻՐՔ
(ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ)**

HISTORY AND SOCIAL SCIENCES
YEARBOOK
(Collection of scientific articles)

ИСТОРИЯ И ОБЩЕСТВОВЕДЕНИЕ
ЕЖЕГОДНИК
(Сборник научных статей)

2

ԵՐԵՎԱՆ YEREVAN ЕРЕВАН
2016

**Հրատարակվում է Խ. Աբովյանի անվան հայկական
պետական մանկավարժական համալսարանի գիտական խորհրդի,
պատմության և իրավագիտության ֆակուլտետի խորհրդի
որոշմամբ**

Published by decisions of Academic Council of Armenian State
Pedagogical University after Kh. Abovyan and the Council of Faculty of
history and jurisprudence

Опубликовано решениями Научного совета Армянского
государственного педагогического университета имени Х. Абовяна и
совета факультета истории и юриспруденции

Խմբագրական խորհուրդ՝

Միրզախանյան Ռուբեն – Խորհրդի նախագահ (ՀՊՄՀ ռեկտոր,
պ.գ.դ., պրոֆեսոր), Հովհաննիսյան Էդգար - Գլխավոր խմբագիր
(պ.գ.թ., դոցենտ), Պողոսյան Սամվել - Պատասխանատու քարտուղար
(պ.գ.թ., դոցենտ), Սաֆրաստյան Ռուբեն (ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս,
պ.գ.դ., պրոֆեսոր), Մելքոնյան Աշոտ (ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, պ.գ.դ.,
պրոֆեսոր), Խառատյան Ալբերտ (ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, պ.գ.դ.,
պրոֆեսոր), Փիլիպոսյան Աշոտ (պ.գ.դ., պրոֆեսոր), Շիրինյան Լևոն
(ք.գ.դ., պրոֆեսոր), Հովհաննիսյան Վոլոդյա (հ.գ.դ., պրոֆեսոր), Նա-
հապետյան Ռաֆիկ (պ.գ.դ., պրոֆեսոր), Վիրաբյան Ամատունի (պ.գ.դ.,
պրոֆեսոր), Վիրաբյան Վանիկ (պ.գ.դ., պրոֆեսոր), Պողոսյան
Էդուարդ (պ.գ.դ., դոցենտ), Քոսյան Արամ (պ.գ.դ., պրոֆեսոր),
Մինասյան Էդիկ (պ.գ.դ., պրոֆեսոր), Ավետիսյան Հայկ (պ.գ.դ., պրո-
ֆեսոր), Կովաչ Բալինտ (պ.գ.դ., պրոֆեսոր), Հարությունյան Ավետիս
(պ.գ.թ., դոցենտ), Գրեկյան Երվանդ (պ.գ.թ., դոցենտ), Հովհաննիսյան
Հասմիկ (փ.գ.դ., պրոֆեսոր), Քեոյան Գարիկ (ք.գ.դ., պրոֆեսոր), Թո-
փուլյան Արդա (մ.գ.դ., պրոֆեսոր), Գևորգյան Սրբուհի (հ.գ.դ., պրոֆե-
սոր), Վարդանյան Կամո (հ.գ.դ., դոցենտ), Երեմյան Արա (հ.գ.թ.,
դոցենտ), Պապոյան Հարություն (մ.գ.թ., դոցենտ):

**15. ԳԱՅՈՍ ԿՈՌՆԵԼԻՈՍ ՏԱԿԻՏՈՍԻ «ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ»
ԵՐԿԸ՝ ՀԱՅ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՆՏԻԿ
ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ԵՂԱԿԻ ՍԿԶԲՆԱԴԲՅՈՒԻ
ՈԱՖԻԿ ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ**

Բանալի բառեր՝ Կոռնելիոս Տակիտոս, «Տարեգրություններ», ազգագրություն, Արտաշատ, Հռոմեական կայսրություն, Հայաստան:

Գայոս Կոռնելիոս Տակիտոսը Հռոմեական կայսրության ամենանշանավոր պատմագիրն է (մոտավորապես 55-125թթ.): Տակիտոսի երկերի գլուխգործոցն է «Տարեգրություններ» աշխատությունը՝ բաղկացած 16 գրքից, որոնցից պահպանվել են միայն 1-4-րդ, 12-16-րդ գրքերը և հատվածներ 5-րդ, 6-րդ և 11-րդ գրքերից: «Տարեգրությունների» վրա հեղինակն աշխատել է մինչև իր կյանքի վերջը¹:

Անգնահատելի նշանակություն ունեն նրա համապատասխան վկայությունները Հայաստանի և հայերի մասին, որոնք հայ ժողովրդի այդ ժամանակաշրջանի պատմության կարևորագույն աղբյուրներ են և որոշակիորեն լույս են սփռում 1-ին դարում հայ ժողովրդի պատմության հարցերի վրա²:

Ի տարբերություն Հերոդոտոսի, Քսենոփոնի, Ստրաբոնի աշխատությունների, որոնցում կարելի էր ազգագրական տեղեկությունները հնարավորինս առանձնացնել, համակարգել և թեմատիկ դասդասմամբ ներկայացնել գիտական հանրությանը, նույնը չենք կարող ասել այս հեղինակի երկի մասին: Այն ամբողջությամբ պատմաքաղաքական հարաբերությունների շարադրանք է Հռոմի և նրան ենթակա տարածաշրջանների ժողովուրդների վերաբերյալ: Ուստի կփորձենք հայերի վերաբերյալ ազգագրական նյութերը ներկայացնել պատմաքաղաքական իրողությունների հետ շաղկապված, որպեսզի դրանք չաղճատվեն:

Տակիտոսը, ինչպես և իրեն նախորդող հունա-հռոմեական պատմագիրները, տեղեկացնում է անտիկ դարաշրջանում Հայաստանի

¹ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հատ. 1: Հնագույն ժամանակներից մինչև Ք.հ. 298թ. (Կազմողներ՝ Պ.Հ. Հովհաննիսյան, Ա.Ե. Մովսիսյան), Երևան, 2007, էջ 406-407:

² Մենք հատվածաբար օգտվել ենք «Օտար աղբյուրները հայերի մասին» մատենաշարի թիվ 3 պրակից, «Կ. Տակիտոս», քաղեց և լատիներենից թարգմանեց Պ. Սոտնիկյանը, Երևան, 1941 (այսուհետ այս գրքից հղումները կտրվեն տեքստում՝ նշելով գիրքը, գլուխը և էջը):

վարչատարածքային սահմանների տեղադրության մասին: Դրանք ձգվում էին Հռոմեական կայսրության բուն տարածքներից մինչև Մեդերի երկիրը: Ըստ պատմիչի՝ հռոմեացիները պրեֆեկտուրա էին անվանում Պարսկաստանի և Հայաստանի պրովինցիաները, իսկ սրանց կառավարիչներին՝ պրեֆեկտ [գիրք IX, գլ. 8, էջ 43]:

Տակիտոսը XIV գրքի 26-րդ գլխում նկարագրում է, թե ինչպես են Հայաստանի ծայրագավառները հռոմեական կայսրության պահանջով հանձնվում հարևան երկրներին՝ հայկական պետությունը ջլատելու, փոքրացնելու, երկրորդական, երրորդական «դաշնակից» պետություն դարձնելու նպատակով: Ուսումնասիրողների համոզմամբ Մեծ Հայքից անջատված գավառները հիմնականում գտնվում էին նրա հյուսիսարևմտյան մասերում: Այսպես, Պոնտոսի Պոլեմոն II թագավորը պետք է ստացած լիներ Ճորոխի վերին հոսանքում գտնվող Սպեր գավառը, Իբերիայի Փարասման I-ը՝ Գուգարքը, Փոքր Հայքի Արիստոբոլուս թագավորը՝ Ակիլիսինե-Եկեղյաց, Դարանաղի, Աղյուն և Մզուր գավառները, իսկ Կոմմագենեի Անտիոքոս IV թագավորը, հավանաբար ստացել էր Կիլիկիայի արևելյան սահմանամերձ շրջաններից և մերձեփրատյան Առավենե գավառից որոշ տարածքներ¹:

Տակիտոսը XIII գրքի 39-րդ գլխում հիշատակում է մի քանի ամրոցներ, որոնք այլ աղբյուրներում երբեք չեն նշվել: Դրանցից է Վուլանդը (Արտաշատից ոչ հեռու՝ դեպի արևմուտք), իսկ XIV գրքի 24-րդ գլխում հիշատակում է ևս երկու ամրոց՝ առանց անունների, ուր ամրացել էին հայերը: Դրանք, ըստ Հ. Մանանյանի, Բագավան և Ծումբ ամրություններն էին, որոնք գտնվում էին Հայկական պար լեռնաշղթայի հարավակողմում՝ Տիգրանակերտ տանող ճանապարհի վրա²:

«Տարեգրություններ»-ում խոսք կա նաև հայ բնակչության հետ հարևանությամբ ապրող **մարդերի** [գիրք XIV, գլ. 23, էջ 87]՝ Կասպից ծովի հարավ-արևմուտքում, մասամբ Մարաստանում, մասամբ էլ պատմական Հայաստանում՝ «Արածանիի հովտի լեռնային վերին շրջանում»¹,

¹ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 1, էջ 434, ծան. 6:

² Տե՛ս Հ. Մանանյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Ա, Երևան, 1944, էջ 338:

շրջանում»¹, **դահաս** ժողովրդի մասին, որն, ըստ ուսումնասիրությունների, սկյութական ցեղն է, որ ապրելիս է եղել Կասպից ծովից հարավարևելք ընկած տարածքում²: Խոսվում է **ալբանների** (աղվանների) [գիրք VI, գլ. 33], **սարմատների (ալաններ)** [գիրք VI, գլ. 33], **իբերների** (վրացիների) [գիրք VI, գլ. 35] և **մոսքերի** (մեսխեթ) [գիրք XIII, գլ. 37] մասին, որ ապրելիս են եղել Հայաստանի հյուսիս-արևմտյան մասում) [Սև ծովի մոտ – Ռ.Ն.]:

«Տարեգրություններ»-ում զգալի տեղ է հատկացված հին աշխարհի պետական և ռազմական ու ծիսական արարողակարգերին: Այսպես, Տակիտոսը հաղորդում է Հին աշխարհի թագավորների միջև «փոխադարձ արյունով սրբազործված» դաշինքի ուշագրավ սովորության մասին. «Թագավորներն ունեն մի սովորություն, որ ամեն անգամ, երբ իրար են հանդիպում դաշն կնքելու համար, միախառնում են իրենց աջ ձեռքերը, բուրբ մատները միասին կապում և հանգուցով ամրացնում: Հետո հենց որ արյունը դեպի ծայրանդամներն է հոսում, թեթև ծակոցով արյունը հանում և փոխադարձաբար լիզում են: Այդ տեսակ դաշինքը համարվում է գաղտնի ուժ ունեցող, իբրև փոխադարձ արյունով սրբազործված» [գիրք XII, գլ. 47, էջ 59]: Այսպիսի դաշինք է կնքվում Հայաստանում կառավարող վրաց Միհրդատի և վրաց գահաժառանգ Հռադամիստի միջև: Հռոմեացիներին կաշառելով՝ վրաց արքայազն Հռադամիստը տենչում էր տիրանալ հայոց գահին, որը իր հորեղբայր և աներ Միհրդատի ձեռքին էր, ուզում էր ոչ թե «ուժով, այլ դաշինք կնքելով» տիրանալ դրան: Միհրդատը (Տակիտոսի մոտ՝ Միթրիդատը) զորքով ամրացել էր Գառնի [Գորնեսա] ամրոցում: Այն, Տակիտոսի հավաստմամբ, ապահով էր թե՛ տեղադրությամբ և թե՛ կայազորի պաշտպանությամբ, ուստի Հռադամիստը փորձում է կեղծ խոստումներով և երդումներով հասնել դաշինքի կայացմանը խաղաղությամբ: «Ռադամիստը,- նշում է Տակիտոսը,- սկզբում ընկավ Միթրիդատի գիրկը և ձևացնում էր, թե հնազանդ է, անվանելով նրան հայր ու աներ: Ավելացնում է, երդվելով, թե բռնություն չի գործադրի ոչ թրով, ոչ էլ թույնով. միաժամանակ քաշում տանում է մերձակա

¹ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհներն ըստ Պևտինգերյան քարտեզի, Երևան, 1936, էջ 106-107:

² Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 1, էջ 410, ծան. 11:

պուրակը, ասելով, որ իր հրամանով այնտեղ զոհաբերություն է նախատեսված և պատրաստված, որպեսզի խաղաղությունն ամրապնդվի աստվածավկաներով»: Դաշինքը կնքելու գործողության պահին «այդ կապերը դնողը ձևացնում է, թե ընկավ, բռնում է Միթրիդատի ծնկներից և նրան փռում է գետին: Միաժամանակ մոտ են վազում շատ մարդիկ և շղթայում են: Եվ նրան քարշ էին տալիս ոտքի շղթայից, իսկ այդ՝ բարբարոսների մոտ (նկատի ունի տեղական հայ բնակչությունը) համարվում է խայտառակություն»: Սակայն միմյանց տրված հավատարմության երդումը հնարավոր էր խախտել մի սովորությամբ. «...Եվ Ռադամիստը, իբրև թե հավատարիմ իր երդման, իր քրոջ և հորեղբոր դեմ չգործադրեց ո՛չ թուր, ո՛չ էլ թույն, այլ սպանում է նրանց զցելով գետին և ծածկելով բազմաթիվ ու ծանր գորգերով» (գիրք XII, գլ. 47, էջ 59- 61): Այս դեպքում գորգը մեղքը քավելու զորեղ միջոց էր համարվում:

Ուշագրավ է թագադրության հին պարթևական մի սովորույթի նկարագրությունը ևս: Ըստ Տակիտոսի՝ Տիբերիոսը [Արևելքում հռոմեական բանակների գլխավոր հրամանատարը, Օգոստոս կայսեր որդեգիրը, հետագայում՝ Հռոմի կայսրը - Ռ.Ն.] «**շքեղազարդում է Փրատին**» (Հրահատ)՝ Հրահատ IV-ի կրտսեր որդուն՝ Պարթևստանի թագավոր Վոնոն Արշակունու եղբորը, **և, նախապատրաստելով հայրական թագի համար, գոտի է կապում նրան**» [գիրք VI, գլ. 32, էջ 23]: Գոտու ծիսական կիրառությունը, ըստ էության, մարդկությանը հայտնի է վաղնջական ժամանակներից: Այդ է վկայում բրոնզեդարյան դրվագված գոտիների առկայությունը ցեղական ավագանու դամբարաններում: Վերջինիս ծիսական կիրառության խոսուն վկայություն է

¹ Հայոց հնագույն հավատալիքներում ծիսառասպելական գորգը մեռնող և հանող աստվածության խորհրդանիշ է համարվել, բնականաբար, պետք է նաև կյանք տար մահացածներին: Մեռյալներին վերակենդանացնելու վերաբերյալ պատկերացումների արտահայտությունը տեսնում ենք գորգերով թաղման ծեսերում. գորգերի և կարպետների պատահիկներ մեծ մասամբ հայտնաբերվել են մ.թ.ա. II-I հազարամյակներով թվագրվող դամբարանների պեղումներից (տե՛ս **Т.С. Хачатрян**, Древняя культура Ширака, Ер., 1975, էջ 133, 254): Հետագայում, ընդհուպ XX դարի սկզբները, հայոց մեջ, օրինակ՝ Տավուշում, Տարոնում և այլուր հուղարկավորել են ջեջիմի կամ կարպետի մեջ փաթաթած (տե՛ս **Երվանդ Լալայան**, Երկեր, հինգ հատորով, հ. 3, Երևան, 2004, էջ 187-188, **նույնի՛**՝ Մուշ-Տարոն, «Ազգագրական հանդես», գ. XXIV, Թիֆլիս, 1916, էջ 189): Մեր ժամանակներում էլ հանգուցյալի դագաղի տակ գորգ փռելու սովորույթը հնամենի աշխարհընկալման վերապրուկային դրսևորում է:

նաև հարուստ ու բազմաբովանդակ զարդանախշումը, որտեղ արտացոլված են այդ ժամանակաշրջանի մարդու աշխարհընկալումն ու պատկերացումները: Հին խեթական տեքստերում հիշատակվում է, թե ինչպես թագավորը, ծիսակատարության պատրաստվելիս, գոտևորվում է ճերմակ և կարմիր բրդաթելերից ոլորած գոտիով¹: Տղամարդու գոտին ի սկզբանե եղել է իշխանության խորհրդանիշ: «Գոտկից կախ ընկնել» արտահայտությունը ենթադրում է դիմել մեկին, որպես կարող, հզոր անձնավորության, որպես իշխանավորի: Գոտուն ձեռքով դիպչելը նշանակում էր ոտնձգություն դիմացինի իշխանության, հեղինակության նկատմամբ կամ շնորհագրկում: Քսենոփոնի «Անաբասիս»-ում հետաքրքիր տեղեկություն կա մ.թ.ա. 5-4-րդ դարերի սահմանագլխին Հայաստանի սատրապ [կառավարիչ] Օրոնտես-Երվանդի մասին: Այտեղ ասվում է, որ երբ Կյուրոսի հրամանով բռնեցին Օրոնտեսի գոտուց, դա նրան մահվան դատապարտելու նշան էր²: Միաժամանակ, ըստ հայ ազգագրական տվյալների, բացի իշխանության խորհրդանիշ լինելուց, տղամարդկանց ծանր ու լայն գոտիները ունևորության չափանիշ էին: Հայոց լեզվում գործածվող «գոտին լայն կապել» արտահայտությունը նշանակում է բարեկեցիկ կյանք վարել, «գոտին հաստացնել»՝ հարստանալ և այլն³:

Հետաքրքրական է, որ «գոտևորել», «գոտեպնդվել» արտահայտություններն ուղղակի և փոխաբերական առումով նշանակում են կազմ ու պատրաստ լինել: Գոտին՝ իբրև մոգական շրջանակ, ուներ նաև պահպանակի նշանակություն, որը պետք է պահպաներ կրողին ոչ միայն թշնամու զենքից, այլ նաև «չարից»⁴: Հին աշխարհում գրեթե ընդհանրական դարձած նման ովորույթներից մեկն էլ հաղթող զորավարին դափնեպսակով զարդարելն ու մեծարելն էր: Տակիտոսը անդրադառնում է կոնսուլ Կորբուլոնի կայսերական խրճերին **դափնի** ավելացնելու սովորույթին [գիրք XVIII, գլ. 9, էջ 71]: Կոնսուլի առջևից գնում էր 12 լեկտոր՝ ձեռքներին բռնած ճիպոտների խուրձ՝ մեջը խրված

¹ В.Т. Арзинба, Ритуалы и мифы древней Анатолии, М., 1982, с. 124.

² Քսենոփոն, Անաբասիս, թարգմ.՝ Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1970, էջ 24:

³ Տե՛ս Ա. Սուրիասյան, Ս. Գալստյան, Հայոց լեզվի դարձվածաբանական բառարան, Երևան, 1975, էջ 173:

⁴ Տե՛ս Արմենուհի Ստեփանյան, Հայ ժողովրդական տարազի զարդանախշերը, Երևան, 2007, էջ 16-20:

մի տապար՝ ի նշան իշխանության: Ի դեպ, կոնսուլական լեկտորներ ունենալու իրավունքը հետագայում անցնում է միայն կայսրին:

Բավականին հետաքրքիր է Տակիտոսի՝ հռոմեական ռազմադրոշի նկարագրությունը, որը նման է հայկականին: Հռոմեական դրոշը նա անվանել է **արծիվներ**. ծողին ամրացված էր արծվի պղնձե կամ արծաթե և կամ ոսկե ձուլվածք: Այդ էր հռոմեական լեգեոնի ռազմադրոշը [գիրք XV, գլ. 17, էջ 117]: Արտաշեսյան հարստության թագավորների, մասնավորապես Տիգրան Մեծի դրամների վրա հայոց արքան պատկերված է շքեղ թագով: Թագի վրա պատկերված են երկու արծիվներ, իսկ մեջտեղում՝ արևը խորհրդանշող ութաթև աստղ: Այդ հերալդիկ հորինվածքը, ամենայն հավանականությամբ, եղել է Հայոց թագավորության պետական զինանշանը: Արտաշեսյան հարստության գլխավոր հերալդիկ հորինվածքը եղել է արծվի պատկերը, որին հանդիպում ենք այդ ժամանակաշրջանով թվագրվող մեդալիոնների, քանդակների և այլ գտածոների վրա:

Անտիկ շրջանի հայկական զինանշանային խորհրդանշանների վերաբերյալ հետաքրքիր տեղեկություններ են տալիս նաև հռոմեական այն հաղթադրամները, որոնց վրա պատկերված են հայկական մարտադրոշներ, որոնցից մեկի դարձերեսին Հայաստանը խորհրդանշող կնոջ պատկերն է. դրանից ծախս՝ արևը ճանկոող արծվի, իսկ թիկունքում՝ մեծ աղեղի պատկերներն են, իսկ ներքևում՝ ARMEN[ARMENIA] մակագրությունն է: Արշակունյաց թագավորների զինանշանների հերալդիկ հորինվածքը եղել է արծվի պատկերով խորհրդանշանը¹:

Տասնհինգերորդ գրքում պատմիչը հաղորդում է հռոմեական զորքերի պարտության և Հռանդեսայի դաշնագրի մասին: Այս առիթով նա հայտնում է իր անձնական դիտարկումները հայերի քաղաքական դիրքորոշման մասին, մասնավորապես այն, որ «հայերը միշտ կամ Հռոմի իշխանության տակ են, կամ ենթակա են կայսեր կողմից ընտրված թագավորին» (գիրք XV, գլ. 15):

Նույն գրքի տասնյոթերորդ գլխում, իբրև հայերի համար ստեղծված բարենպաստ իրավիճակ, նշվում է, որ Վուլգեսը (Պարթևստանի թագավոր Վաղարշ I-ը՝ 52-80թթ.) վերջնագրի տեսքով պահանջում է

¹ Տե՛ս **Հայկ Դեմոյան**, Հայկական ազգային խորհրդանշաններ (զինանշաններ, դրոշներ, պարզևներ), Երևան, 2012, էջ 44-45, 46-47:

Կորբուլունից, որպեսզի վերջինս քանդի անդրեփրատյան ամրությունները, և գետը նախկինի նման լինի սահմանագիծ: Պահանջն ի կատար է ածվում, և Հայաստանը մնում է առանց հռոմեական միջնորդ իշխանավորի: Վաղարշ I-ի պահանջներից մեկն էլ այն էր, որ ամբողջ հռոմեական զորաբանակը թողներ Հայաստանի սահմանները, ամրություններն ու պաշարեղենը պիտի հանձնվեին պարթևներին և հայերին: Այդ բոլորով հանդերձ՝ հռոմեական զորքը հայ-պարթևական ուժերի կողմից ենթարկվում է նվաստացումների, մասնավորապես «անցկացվում է լծի տակով»: «Անցկացնել լծի տակով» արտահայտությունն առաջացել է հետևյալ երևույթից. գետնի մեջ խրված երկու նիզակների վրա դրվում էր երրորդը՝ մոտ մեկ մետր բարձրությամբ: Ճակատամարտում պարտված կողմը պետք է անցներ այդտեղով՝ նախապես զցելով զենքն ու վերնագգեստը: «Լծի տակով անցնելը» հին ժամանակներում համարվում էր ամենամեծ ստորացումը և պարտվողների ստրկացման ապացույցը¹: Տակիտոսի վկայությամբ՝ հռոմեացիների դեմ տարած հաղթանակը առանձնահատուկ ցնծությամբ են տոնում հայերը, որոնք հռոմեացիներին՝ որպես պարտվողների ամեն տեսակ ստորացուցիչ վիրավորանքների են ենթարկում: Տակիտոսի հավաստմամբ՝ Հռոմում լուրեր են հասնում, «թե լեզեոններն անցկացվել են լծի տակով և պատմում էին այլ անհաջողություններ» [գիրք XV, գլ. 15, էջ 115]: Տեղի հայ բնակչությունը գերությունից ազատում է իր հայրենակիցներին հեռացող զինվորների ձեռքից: Հայերը խլում են հռոմեացիներից նրանց կողոպտած ողջ ավարը: Վախեցած հռոմեացիները տալիս են ամեն ինչ, միայն թե փրկեն իրենց կյանքը: Տակիտոսը հաղորդում է. «Հռոմեական զորքի հեռանալուց առաջ՝ թշնամիները [հայերը] մտան ճամբարի ամրությունները, շրջապատեցին ճանապարհները. նրանք ճանաչում էին մի ժամանակ հռոմեացիների կողմից գերի վերցրած ստրուկներին ու գրաստը և հետ էին խլում» [գիրք XV, գլ. 15]:

Ուշադրության արժանի է նաև հին աշխարհի ռազմական դիվանագիտության մեջ ընդունված մի երևույթի մասին հաղորդումը: Այն վերաբերում է պարթև Վաղարշ արքայի եղբայր Տրդատի՝ իր շքախմբով

¹ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն քրեստոմատիա, հ. 1, էջ 440, ծանոթ. 7:

Հռոմ գնալու և այնտեղ Հռոմի կայսր Ներոնի կողմից արժանապատիվ ընդունելության արժանանալու արարողակարգին: Տակիտոսը հաղորդում է, որ Վաղարշը սուրհանդակի միջոցով հռոմեական զորքերի հրամանատար Կորբուլոնից պահանջում է, որ Տրդատը «չկրի ստրկության նման որևէ վիճակ, ստիպված չլինի զենքը հանձնել, պահանջում էր, որ պրովինցիաների կառավարիչները չհրաժարվեն եղբայրաբար գրկախառնվելուց և չստիպեն իրենց սպասել դուրսը, որ Հռոմում նրան ցույց տրվի կոնսուլին հավասար պատիվ: Իհարկե նրան՝ իբրև օտարների գոռոզության սովոր մարդու հայտնի չէր, որ մեզ մոտ [Հռոմեական կայսրությունում,- Ռ.Ն.] իշխանության ուժն ունի մեծ նշանակություն, իսկ սնոտին անուշադրության է մատնվում» [գիրք XV, գլ. 31, էջ 129]:

Հռոմեա-պարթևական պատերազմները Տակիտոսը ներկայացնում է ամենայն մանրամասնությամբ: Հայաստանի հետ առնչվող հատվածները համեմվում են երկրի քաղաքական վիճակի, տիրող ներքին տրամադրությունների ներկայացմամբ: Ներկայացվում են մ.թ. I դարի առաջին կեսին հայոց թագավորների հաջորդականությունը, բնութագրերը, ինչպես նաև այն շարժառիթները, որոնց շնորհիվ այս կամ այն թագավորը ստացել է գահը: Ավելին՝ Տակիտոսը նաև մանրամասն ներկայացնում է թագավորների թագադրման ընթացակարգը: Օրինակ՝ Գերմանիկոսի¹ կողմից Պոնտոսի թագավոր Պոլեմոնի որդի Ջենոնին² Արտաքսատա (Արտաշատ) քաղաքում հանդիսավոր կերպով Հայոց թագավոր օծելը նկարագրում է հետևյալ կերպ. «Այդ ժամանակաշրջանում թագավոր չունեին, սակայն ժողովրդի տրամադրությունը Պոնտոսի թագավոր Պոլեմոնի որդու՝ Ջենոնի կողմն էր, որովհետև սա ամենավաղ մանկությունից կրթվել էր հայերի սովորույթներով ու կենցաղով, յուրացրել էր նրանց սովորություններն ու նիստուկացը, ընտելացել էր նրանց որսագնացությանը, խրախճանքներին և հաճախ բարբարոսների մոտ գործադրվող այլ սովորությունների միջոցով իր կողմն էր գրավել թե՛ ազնվականներին և թե՛

¹ Խոսքը Տիբերիոս կայսեր եղբորորդու և նրա որդեգրի՝ հռոմեական հայտնի զորավար Գերմանիկոս Հուլիոս Կեսարի (մ.թ.ա. 15 – մ.թ. 19) մասին է:

² Ջենոնը Պոնտոսի Պոլեմոն I թագավորի և Տիբերիոս կայսեր ազգականուհի Պյութազորասի որդին է, որին 18 թ. հռոմեացիները հռչակեցին Մեծ Հայքի թագավոր (18-34):

հասարակ ժողովրդին: Ըստ այդմ էլ՝ 18 թ. Հայաստանի Արտաշատ մայրաքաղաքում գումարվում է հատուկ աշխարհաժողով, որտեղ Հռոմեական կայսրության ներկայացուցիչ Գերմանիկոս զորավարը՝ «մեծամեծների հավանությամբ և շրջապատող ժողովրդի բազմության ներկայությամբ նրա գլխին դրեց Արտաշատ քաղաքում թագավորական պատվանշանը: Սրանք, հարգանք հատուցելով թագավորին՝ նրան ողջունում էին Արտաշես անվանելով: Այդպես կոչեցին նրան քաղաքի անվան օրինակով» [գիրք II, գլ. 56, էջ 15]: Սակայն Տակիտոսը շփոթում է. Ջենոնին հայերը Արտաշես կոչեցին ոչ թե Արտաշատ «քաղաքի անվան օրինակով», այլ սա դինաստիական «Արտաշես» անունն էր, որը սիրելի էր հայերին ու հիշեցնում էր Արտաշեսյանների հզոր թագավորության օրերը:

Տակիտոսի հաղորդման համաձայն՝ հայերը ծագումով օտար արքաներից սիրում են նրանց, ովքեր հարգում են հայկական սովորույթներն ու կենցաղը: Բացի այդ, Հայաստանում իշխելու համար կարևոր են եղել ոչ միայն երկրի իշխող դասի, այլև հասարակ ժողովրդի կարծիքն ու հավանությունը: Այս պատմիչի վկայություններում է, որ ականատես ենք լինում Հայաստանում ժողովրդավարության ծիլերի արձակմանը. Ջենոն թագավորի գահ ստանալը մեծապես կապված է եղել հայ ժողովրդի ազատ կամարտահայտության հետ: Ընդ որում՝ ինչպես հասարակ ժողովրդի, այնպես էլ այն ժամանակ արդեն ձևավորված և Տակիտոսի ուշադրությանն արժանացած հայ ազնվականության: Փաստորեն՝ աշխարհաժողովը պարտադրել է վարք ու բարքով, անշուշտ նաև լեզվով արդեն իսկ հայացած Ջենոնին՝ թագադրման պահին հայոց սիրված թագավորի անունն ընդունել: Պարզ է, որ Ջենոնը, համաձայնություն տալով այդ պահանջին, վերջնականապես հաստատում էր իր լիակատար հայացումը՝ պարտավորվելով պաշտպանել հայկական օրենքներն ու շահերը:

Հայոց թագավորների մասին որոշ տվյալներ հաղորդելուց հետո պատմագիրը փորձում է բնութագրել հայերին: «Տարեգրությունների» երկրորդ գրքի 56-րդ գլխում Տակիտոսը գրում է. «Այս ժողովուրդը (նկատի ունի հայերին, - Ռ.Ն.) հնուց ի վեր տատանվող է թե՛ մարդկանց բնավորության և թե՛ երկրների տեղադրության պատճառով: Այդ երկիրը լայնորեն սահմանակից է մեր պրովինցիաներին և տարածվում

է հեռու՝ մինչև Մեդերի աշխարհը: Մեծագույն պետությունների միջև է տեղավորված Հայաստանը, և շատ հաճախ հայերը երկպառակ են, որովհետև նրանք թե՛ ատում են հռոմեացիներին և թե՛ նախանձում են պարթևներին» (գիրք II, գլ. 56, էջ 15): Այս հատվածից երևում է, որ պատմագիրը բացասաբար է արտահայտվում հայերի մասին, բնորոշելով նրանց «երկդիմի» բառով, հայ ժողովրդի ընդհանուր նկարագիրը համեմատելով երկրի աշխարհագրական դիրքի հետ: Պատմաբան Ա. Այվազյանի դիտարկմամբ՝ հայերը ոչ թե նախանձ են տաճել, այլ նախանձախնդրություն, ինչը բոլորովին, այլ բան է: Նրա կարծիքով, «նախանձը» (invidia) հունա-հռոմեական, ինչպես նաև հայկական մատենագրության մեջ ունեցել է նաև «նախանձախնդրություն» իմաստը, որն էլ հենց միակ տրամաբանականն է Տակիտոսի այս հաղորդման մեջ: Ուրեմն, ըստ նրա՝ հայերը ոչ թե նախանձում էին պարթևներին, այլ նախանձախնդիր էին, այսինքն՝ ձգտում էին հավասարագոր լինել ու որևէ հարցում չզիջել նրանց, մրցակցում էին նրանց հետ¹: Ա. Այվազյանի կարծիքով, նաև ուշագրավ այս հաղորդման իմաստը հիմնավորապես աղավաղվել է միայն Պ. Սոտնիկյանի կատարած հայերեն թարգմանության մեջ, որտեղ հայերի պատերազմներն ու ընդհարումները պարթևների և հռոմեացիների հետ ներկայացվում են որպես միջհայկական գոտություններ՝ «հաճախ հայերը երկպառակ են»:

Ակներև է, գրում է Ա. Այվազյանը, որ Սոտնիկյանը զոհ է գնացել հայ հասարակական մտայնության մեջ տարածված, օտար ուժերի կողմից հաճախ խրախուսվող այն թյուր տեսակետին, ըստ որի՝ հայերը իբր միշտ անմիաբան են եղել և «իրար կոկորդ են կրծել»²: Մյուս կողմից հարկ է հաշվի առնել նաև այն, որ Տակիտոսի՝ հայերի ազգային բնավորությանը տված խիստ գնահատականները գրանցվել են այն ռազմաքաղաքական պայմաններում, երբ հռոմեական և իրանական կայսրությունների միջև մղվում էր Հայաստանը հպատակեցնելու կամ միմյանց միջև բաժանելու պայքարը: Հետևաբար, արդարացի է հայերի

¹ Տե՛ս **Ա. Այվազյան**, Հին Հայաստանը որպես «Ազգային պետություն», էջ 130, էջմիածին (պաշտօնական ամսագիր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսության), թիվ 5 (մայիս), 2005, էջ 123-138, **Ա. Այվազյան**, Հայաստանի պատմության լուսաբանումը ամերիկյան պատմագրության մեջ, Եր., 1998:

² Տե՛ս **Ա. Այվազյան**, Հայաստանի պատմության լուսաբանումը ամերիկյան պատմագրության մեջ, էջ 205-208:

կողմից նշված պետությունների նկատմամբ ունեցած բացասական տրամադրվածությունը:

Տակիտոսն իր երկերը շարադրել է Հռոմի զավթողական քաղաքականության ջատագովի տեսանկյունից: Դրա համար էլ նա ավելի քան կողմնակալ հեղինակ է: Նա ասում էր ամեն մի հայի, ով կհամարձակվեր զենք բարձրացնել աշխարհակալ Հռոմի դեմ: Հավանաբար այս մոտեցումներն են պատճառ դարձել, որ այդ խոշորագույն պատմիչը իր «Տարեգրություններում» երբեմն իջնում է գրավոր խոսքի մեջ անթույլատրելի ձևակերպումների մակարդակին: Նա Հայաստանը անվանում է ստրկության երկիր, իսկ հայերին՝ ստրկության սովոր ժողովուրդ [գիրք XII, գլ. 50, էջ 65]: Կամ՝ «... որովհետև ազատությունը նրանց (հայերի) համար անծանոթ էր, ավելի էին հակվում դեպի պարթևական ստրկությանը» [գիրք XIII, գլ. 34, էջ 73]: Հայերին համարել է նենգ ու վախկոտ, տատանվող, դժվարին պահին դաշնակցին լքող, սակայն նույն պատմիչը մեկ անգամ չէ, որ ստիպված է եղել խոստովանել, թե «ստրկության սովոր» հայերը բազմիցս ջարդել են հռոմեական կայազորին՝ նրանց անցկացնելով «լծի տակով»: Այդպիսի ատելությամբ է լցված Հռոմին թշնամի մյուս ժողովուրդների նկատմամբ նույնպես: Այսպես, պարթևներին բնութագրում էր՝ «բացակա միապետի նկատմամբ արդարամիտ, իսկ ներկայի նկատմամբ՝ խառնակիչ» [գիրք VI, գլ. 36, էջ 31]:

Անհրաժեշտ ենք համարում բերել մի հատված «Տարեգրությունների» տասներկուերորդ գրքի 51-րդ գլխից, որը պատմական մեծ արժեքից զատ, ունի նաև ազգագրական նշանակություն: Խոսքը վրաց արքայազն Հռադամիստի Հայաստանից հղի կնոջ հետ փախչելու և դրա հետ կապված պատմության մասին է. «Բադիմիստին չէր մնում փրկվելու այլ միջոց, քան ապավինել ձիերի արագավազությանը: Ձիերը փախցրին թե՛ նրան և թե՛ կնոջը: Բայց հղի կինը՝ փախուստի առաջին մասը թշնամիներից վախենալու և ամուսնուն սիրելու պատճառով մի կերպ տարավ. հետո, երբ շարունակական արշավընթացից նրա ընդերքն ու արգանդը ուժգին կերպով ցնցահար են լինում, սկսում է աղերսել, որ իրեն պատվավոր մահով ազատի գերության անարգանքներից: Բադամիստը սկզբում գրկելով բարձրացնում է և քաջալե-

րում, մերթ զարմանալով նրա քաջությունից, մերթ հիվանդագին տանջվելով վախից, թե ուրիշը կտիրանա կնոջը, եթե ինքը նրան լքի: Վերջապես սիրո ուժի ազդեցության տակ և անձանոթ չլինելով հանցագործություններին, նա մերկացնում է **նրանը** (արևելյան կարճ և ուղիղ դաշույն) և վիրավոր կնոջը քարշ է տալիս Արաքսի ափին և հանձնում գետին, որպեսզի նույնիսկ մարմինը տարվի-հեռանա, որպեսզի չընկնի թշնամիների ձեռքը: Ինքը գլխապատառ սլանում է հայրենական թագավորությունը՝ Իբերիա (Վրաստան): Այդ ժամանակամիջոցում հովիվները, շնորհիվ ծփանքի հանդարտության, նկատում են, որ Ջենոբիան (այդ էր կնոջ անունը) շնչում է, ուշադրության են առնում կյանքի բացահայտ նշաններն ու ազնիվ արտաքինից եզրակացնում են, որ հասարակ ծագում ունեցող կին չէ նա, կապում են վերքը և գործադրում են գյուղական դեղամիջոցներ, անունը և արկածն իմանալուց հետո տանում են նրան Արտաքսատա (Արտաշատ) քաղաքը, այնտեղից հասարակական ծախսով կինն ուղարկվում է արքունիք, ընդունվում է սիրալիր» [գիրք XII, գլ. 51, էջ 65,67]: Փաստորեն՝ հայ գեղջուկները փրկում են կնոջը, հատուկ տնական սպեղանիներով դարմանում նրա վերքերը: Սա Հայաստանում ժողովրդական բժշկության մասին հնագույն վկայություններից է: Տակիտոսը մեզ հայտնում է նաև, որ Ջենոբիան միառժամանակ ապրում է Տրդատի արքունիքում, որտեղ էլ ծնում է արու զավակ. վերջինս հետագայում թագավորեց Իբերիայում իբրև Փարասման II:

«Տարեգրությունների» II գրքի 3-րդ գլխում Տակիտոսը Հայաստանը Հռոմին անհավատարիմ երկիր է համարել. «Հայաստանը, որի գահն այդ ժամանակ թափուր էր և որը գտնվելով պարթևների և հռոմեացիների ուժերի միջև, անհավատարիմ էր Անտոնինոսի [հռոմեական զորքերի արևելյան արշավանքների հրամանատար] ոճրագործության պատճառով, Անտոնինոսի, որը Հայաստանի թագավոր Արտավազդին [55-34 թթ. Արտավազդ II, թագավոր Մեծ Հայքի-Ռ.Ն.] գրավելով բարեկամության անվան տակ, հետո շղթայել ու սպանել էր [գիրք II, գլ. 3, էջ 11]»: Հայտնի է, որ Ք.ա. 36թ. իր պարտությունն ու փախուստը, ինչպես նաև իր փոխանորդի սպանությունը Անտոնինոսը վերագրում էր Արտավազդի դավաճանությանը: Անտոնինոսն Արտա-

վազդին նենգությամբ հրավիրեց իր կայան Նիկոպոլիս, շղթայեց արծաթե շղթաներով և տարավ նրան Ալեքսանդրիա՝ իբրև զարդ իր հաղթատոնի համար (Ք.ա. 34թ.): Ակտիումում տեղի ունեցած ճակատամարտից հետո Կլեոպատրան գլխատել է տալիս Արտավազդին [31 թ. Ք.ա. Ալեքսանդրիայում] և գլուխը ուղարկում է Արտավազդի թշնամի մեդերի թագավորին, որից Կլեոպատրան ուզում էր օժանդակություն ստանալ³:

Տակիտոսը անդրադառնում է նաև հայ-պարթևական, հայ-հռոմեական և հայ-վրացական կապերին, նրանց հարաբերություններին և դրանք շատ հաճախ մեկնաբանում է իր երկրի գաղափարախոսական շահերից ելնելով: Այսպես, նա գրում է. «Հայերը տեղադրությամբ և բարքերի նմանությամբ պարթևներին ավելի մոտ էին կանգնած և խառնված էին նրանց հետ ամուսնություններով» [գիրք XIII, գլ. 34, էջ 73]: Հայերի պարթևական կողմնորոշումը պետք է բացատրել նրանով, որ Առաջավոր Ասիայի վերջին մեկուկես հարյուրամյակի պատմությունը անառարկելիորեն ցույց էր տալիս, որ Հռոմի գերիշխանությունը անհամեմատ ավելի դաժան ու խիստ է եղել, քան պարթևներին⁴: Վերջիններս ընդհանուր առմամբ շարունակում էին հելլենիստական մեծ տերությունների, հատկապես Սելևկյանների կառավարման ձևերով առաջնորդվել, ձևեր, որոնց մեջ մեծ տեղ էր հատկացվում ինքնավարության սկզբունքին: Բացի դրանից, հենց հելլենիստական ավանդույթների, այնուհետև մշակույթի, կրոնի, բարքերի, խնամիական կապերի, տնտեսաձևի, պետական կառուցվածքի և այլ տեսակետներից հայերը շատ ավելի մոտ էին պարթևներին: Ուստի և ընտրությունը կատարվում էր հօգուտ պարթևների, և այդ դրությունը, ընդհանուր առմամբ (մի կողմ թողնելով առանձին միջադեպերը), շարունակվեց այնքան ժամանակ, որքան հարատևեց պարթևական պետությունը, այսինքն՝ մինչև մ.թ. 226 թվականը⁵:

³ Տե՛ս **Б. Нисе**, Очерк Римской истории и источниковедения., 1910, էջ 358: Տե՛ս նաև **Գ.Խ. Սարգսյան**, Հայաստանը Արտավազդ Բ-ի և նրա հաջորդների ժամանակաշրջանում // Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, Երևան, 1971, էջ 625:

⁴ Տե՛ս **Հ. Մանանդյան**, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Ա, էջ 293:

⁵ Տե՛ս **Գ.Խ. Սարգսյան**, Հայաստանը Արտավազդ Բ-ի և նրա հաջորդների ժամանակաշրջանում, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., էջ 628-629:

Տակիտոսը ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում նաև վրացիների՝ հայերի և Հայաստանի նկատմամբ ունեցած դիրքորոշումների վերաբերյալ: Անդրադառնալով հայ-վրացական հարաբերություններին, գրում է «թե [վրաց] Փարասմանը, սպանելով իր որդի Ռադամիստին իբրև դավաճանի, որպեսզի դրանով վկայվի նրա հավատարմությունը դեպի մեզ, հայերի վրա ավելի եռանդուն կերպով էր թափում իր հին ատելությունը: Եվ հենց այդ ժամանակ առաջին անգամ մեր կողմը գրավված **մոսքերը** հարձակվեցին Հայաստանի հեռավոր վայրերի վրա: Այս ցեղն ուրիշներից ավելի հավատարիմ է հռոմեացիներին» [գիրք XIII, գլ. 37, էջ 77]:

Մեկ այլ առիթով **հիբերներին** (վրացիներ) և ալբաններին (աղվաններ) անդրադառնալիս նշում է, թե «Հիբերներն և ալբանները, ապրելով անտառապատ լեռնոտ վայրերում, ավելի են ընտելացել բիրտ կյանքին ու համբերատարությանը: Ասում են, թե նրանք ծագած են թեսալացիներից այն ժամանակ, երբ Յասոնը՝ Մեդեային հափշտակելուց և նրանից զավակներ ունենալուց հետո, շուտով ձեռք բերեց Աետի դատարկ թագավորական պալատներն ու գահաթափուր Կոլխիդան (Կողքիսը): Այս երկրում շատ բան նրա անունն է հիշեցնում...» [գիրք VI, գլ. 34, էջ 27]: Նույն գրքի 33-րդ գլխում նախապես հավաստելով, թե հիբերները Հայաստան ներխուժելով, կաշառում են նաև սարմատներին «կասպյան ճանապարհով (ռազմավարական ճանապարհով) արագորեն բաց են թողնում շարժվելու Հայաստանի վրա»:

Մեր համոզմամբ՝ ազգագրական հետաքրքրություն են ներկայացնում Տակիտոսի վկայությունները հայ-պարթևական ուժերի և Հռոմի միջև խաղաղության դաշն կնքելու դիվանագիտական այն արարողությունները, որոնք ուշագրավ են նաև ռազմական պատմության ուսումնասիրության տեսանկյունից: Այսպես, պարթևա-հռոմեական պատերազմը ավարտելուն ուղղված և Հռոմի կայսրից Հայաստանի թագը ստանալու համար որոշվեց, որ «Տիրիդատը (Տրդատ Արշակունին՝ 66-88 թթ.) կայսեր [Ներոն] արձանի մոտ դնի թագավորական նշանը և հետ վերցնի միայն Ներոնի ձեռքից. բանակցությունն ավարտվեց համբույրով [Տրդատի և Կորբուլոնի միջև]» [գիրք XV, գլ. 28, էջ 127]:

Այնուհետև Տակիտոսը անդրադառնում է Հռանդեայում կայացած

հանդիսավոր արարողությանը: «Հետո, մի քանի օր անց, երկու կողմից էլ փայլուն տեսքով հանդես եկան և կանգնեցին զորքերը՝ այնտեղ դասակներով դասավորված պարթևական հեծելազորն իր հայրենի զարդարանքներով, այստեղ՝ հռոմեական լեգեոնները փայլուն արծիվներով (զինանշան), դրոշակներով և աստվածների արձաններով, կարծես տաճարում լինեին. մեջտեղում կառուցված էր բեմ, բեմի վրա դրված էր կուրուլ աթոռ (որին բազմելու իրավունք ունեին միայն բարձր պաշտոնյաները՝ կոնսուլը, պրետորը, ցենզորը և կուրուլ էդիլը) և կուրուլ աթոռի վրա Ներոնի արձանը: Դրան մոտեցավ Տիրիդատը, համաձայն սովորության զոհեր մատուցանելով. իր գլխից հանում է արքայական խույրը (ապարոշը) և դնում գահի վրա, կայսեր կիսանդրու առաջ, որպեսզի Հռոմում այն վերստանա Ներոնի ձեռքից» [գիրք XV, գլ. 29, էջ 127]:

Հարկավ, կայսեր արձանին երկրպագելը ուխտի արարողության սովորական ձև էր, որ Հռոմից կախման մեջ գտնվող թագավորները պետք է կատարեին գահ բարձրանալիս [գիրք XII, գլ. 17]: Սակայն արարողության այս ձևը անբավարար համարվեց: Անհրաժեշտ էր, որ Տրդատը գնար Հռոմ և կայսեր ձեռքից ստանար հայկական թագը: Այս քայլը միտված էր Արևելքում Հռոմի ռազմական արժանապատվության պահպանմանը:

XV-րդ գրքի 15-րդ գլխում խոսվում է ռազմական մի սովորությո՞ւմ մասին: Ըստ պատմիչի՝ թշնամու մեջ ահ ու սարսափ տարածելու նպատակով «Վոլոգեսը (Վաղարշ Ա. – 51-75թթ. Պարթևստանի արքա) հայ-պարթևական ուժերին կարգադրել էր թշնամու սպանվածների զենքերից և մարմիններից կույտեր դիզել, որպեսզի դրանով վկայվի մեր (հռոմեացիների) պարտությունը և չցանկացավ դիտել լեգեոնների փախուստը [գիրք XV, գլ. 15, էջ 115]: Հին ժամանակ սովորություն կար նաև, որ պատերազմից դարձող զինվորները բերում էին իրենց սպանած թշնամիների գլուխները՝ իբրև ապացույց իրենց գործած քաջության, որքան շատ լինեին գլուխները, այնքան մեծ էր լինում բերող զինվորականի պարծանքն ու պատիվը: Սրանից է մնացել մեր ժողովրդական լեզվի մեջ «գլուխ բերել» արտահայտությունը՝ «Ի՞նչ ես

պարծենում, հո թշնամու գլուխ չես բերել»⁶:

XIII գրքի 41-գլխում Տակիտոսը հպարտությամբ նշում է Կորբուլոնի՝ հայոց մայրաքաղաք Արտաշատը գրավելու և «հրդեհելու, քարուքանդ անելու, հողին հավասարեցնելու» մասին, և, ըստ նրա մեկնաբանության, Կորբուլոնը այդպես վարվեց «պարիսպների լայնածավալության, այն պահելու համար պահակազոր և բավարար ուժ չունենալու պատճառով, ոչ էլ մենք այնքան ուժ ունեինք, որ զորքը բաժանվեր թե՛ պահակազորն ուժեղացնելու և թե՛ պատերազմը վարելու համար, իսկ եթե մայրաքաղաքն անվթար մնար և առանց պահակազորի, ոչ մի օգուտ և փառք չկար նրանից, որ քաղաքն առնված է» [էջ 85]: Այս հաղթանակից հետո «որոշվում է պրինցեպսի համար [Կորբուլոնի] արձաններ դնել, հաղթականարներ կառուցել և տալ շարունակական կոնսուլություններ, որոշվում է նաև, որ տոնական հայտարարվեն թե՛ տարած հաղթանակի, թե՛ այդ մասին հայտարարելու և զեկուցելու օրերը, ինչպես նաև ընդունվում են այլ նման ձևի որոշումներ» [էջ 87]:

Տակիտոսը «Տարեգրություններ»-ի II գրքի 3-րդ գլխում անդրադառնում է նաև տեղական՝ հայկական ամուսնության սովորույթներից մերձամուսնությանը: Խոսելով Արտաշես Բ-ի (30-20 թթ.)՝ մերձավորների կողմից դավադրաբար սպանության մասին, նշում է, թե նրան փոխարինելու համար Հռոմից Տիբերիոս Ներոնի ուղեկցությամբ Հայաստան բերվեց այնտեղ դաստիարակված Տիգրան III-ը (20-8թթ.): Նա Արտավազդ Բ-ի մյուս որդին էր, որին հայկական գահ են բարձրացնում հռոմեական կայսր Օգոստոսի հրամանով: Սակայն «ոչ Տիգրանի, ոչ էլ սրա որդիների տիրապետությունը երկարատև չէր, թեպետ վերջիններն ըստ օտար՝ ոչ հռոմեական սովորության ամուսնացել էին միասին թագավորելու նպատակով» [գիրք II, գլ. 4, էջ 11-13]: Խոսքը Տիգրան IV-ի (8-5թթ.) և իր խորթ քույր Էրատոյի (2-1թթ., և 6-11թթ.) հետ ամուսնության մասին է: Ի դեպ 5-2թթ. մ.թ.ա. Մեծ Հայքի թագավորն էր Արտավազդ III-ը, որը Արտաշես II-ի ու Տիգրան III-ի եղբայրն էր, ով շուրջ 25 տարի գտնվում էր Հռոմում և Հռոմի կայսր Օգոստոսի կարգադրությամբ՝ գահընկեց արված Տիգրան IV-ի փոխարեն հռչակվեց հայոց թագավոր:

⁶ Տե՛ս **Ռաֆիկ Նահապետյան**, Ազգագրական տեղեկությունները Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմություն» երկում, Երևան, 2013, էջ 87:

Մերձամուսնության հնավանդ սովորույթը բնորոշ է եղել և՛ հայերին և՛ նրանց հարևանությամբ ապրող պարսիկներին, մարերին: Այսպես, օրինակ, Քսենոփոնի հաղորդման համաձայն պարսից Կյուրոս արքան ամուսնացած է եղել իր մորաքրոջ՝ Մեդիայի արքայադստեր հետ: Մեդիայի արքա Կիաքսարեսը [Կիաքսարը] Կյուրոսի մոտ ուղարկեց իր դստերը, որպեսզի նրան մատուցի ոսկե պսակը, ապարանջաններ, մանյակ և ամենագեղեցիկ մեդական տարազ»: Աղջիկը պսակազարդեց Կյուրոսին, իսկ Կիաքսարեսն ասաց. «Ով Կյուրոս-կնության եմ տալիս քեզ այս աղջկան՝ իմ հարազատ դստերը: Քո հայրը ևս ամուսնացել էր իմ հոր դստեր հետ, որից դու ես ծնվել»⁷:

Նման մերձամուսնություն է արձանագրվել Տակիտոսի կողմից նաև վրացական սովորույթներում: Միթրիդատը [Միհրդատը – Ռ.Ն.]՝ ազգությամբ վրացի, հայոց երկրի թագավոր էր կարգվել հռոմեացիների օգնությամբ, ամուսնացած էր իր եղբոր՝ Իբերիայի (Վրաստան – Ռ.Ն.) արքա Փարասմանի դստեր հետ, իսկ սրանցից ծնված աղջիկը՝ Ջենոբիան՝ Փարասմանի որդի՝ գահաժառանգ Հռադամիստի կինն էր: Այսպիսով, Միհրդատն էլ աներն էր և հորեղբայրը Փարասմանի որդի Հռադամիստի [գիրք XII, գլ. 46, էջ 57]:

Այս նույն հաղորդումից տեղեկանում ենք վրացական ևս մեկ ամուսնական սովորույթի՝ բազմակնության մասին: Արքունիքում պայքար էր ծավալվել Փարասմանի երկու կանանց՝ Համազասպուհի և Դադանա թագուհիների միջև: Համազասպուհին ատում էր Հռադամիստին և գահաժառանգ էր համարում իր դեռահաս Համազասպ որդուն, իսկ Դադանան՝ ամեն կերպ հրահրում էր Հռադամիստին գրավելու հոր գահը⁸: Տակիտոսի հիշատակած վրաց թագավոր Միհրդատին (շուրջ 35-74թթ.) հաջորդած նրա որդի Փարասմանի կինը՝ Մցխեթա մայրաքաղաքի 75թ. հունարեն արձանագրության մեջ հիշատակված Համազասպուհին, հայ արքայադուստր պետք է եղած լիներ⁹: Սրանց որդին էր արքայազն Համազասպը: Համազասպուհի թագուհին

⁷ Քսենոփոն, Կյուրոպեդիա, թարգմանությունը հուն. բնագրից, ծանոթ. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 2000, գ. VIII, գլ. V, էջ 351:

⁸ Տե՛ս **Ս.Տ. Երեմյան**, Հայաստանը հռոմեա-պարթևական հակամարտության ռլորտում // «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 1, էջ 727:

⁹ Տե՛ս **Գ.Ա. Меликишвили**, К истории древней Грузии. Тбилиси, 1959, էջ 343-344:

հավանաբար թագաժառանգ Հռադամիստի խորթ մայրն էր: Վրացական աղբյուրների համաձայն՝ հիշատակություն կա Փարասման թագավորի մի այլ կնոջ՝ Դադանայի վերաբերյալ, որը ներկայացված է որպես «Հայոց թագավորի դուստր», բայց արդեն ոչ հայկական ծագմամբ:

Տակիտոսի ուշադրությունից դուրս չեն մնացել հին հայ հասարակական կյանքի և ազգագրական այլ կողմերի վերաբերյալ տեղեկությունները: Այսպես, անտիկ դարաշրջանի Հայաստանի հասարակությունը բաղկացած է եղել երկու հիմնական սոցիալական շերտից՝ հասարակ ժողովրդից և ազնվական ավագանուց, որոնց Տակիտոսն անվանում է *nobiles*, *proceres gentium*, *primores* և *primores gentium*: Այդ ժամանակաշրջանում նախկին տոհմապետերը և ցեղապետերը, ինչպես ենթադրում է Ադոնցը¹⁰, դարձել էին արդեն իշխանավորներ: Տակիտոսն առանձնապես հիշատակում է Հայաստանի մագիստանների (*magistanes*)՝ մեծամեծերին, որոնք ունեցել են խոշոր կալվածքներ և ապրել են ամրոցներում, որ գտնվել են ամենուրեք ինչպես դաշտային տեղերում, նույնպես և բարձունքների վրա¹¹: Գիրք XII-ի 51-րդ գլխում, երբ խոսվում է վրաց Հռադամիստի կնոջը՝ Ջենոբիային փրկելու և առաջին օգնությունը ցույց տալու մասին, նշվում է, որ բուժում են և «... տանում են նրան Արտաքսատա (Արտաշատ) քաղաքը. **այնտեղից հասարակական ծախսով** ուղարկվում է Տիրիդատի (Տրդատ հայոց թագավորի) մոտ, ընդունվում է սիրալիր և ապրում է թագավորական կենցաղով» [էջ 67]: Ուշադրություն դարձնենք «հասարակական ծախսով» բնորոշմանը, որից հետևում է, որ հին Հայաստանում կենսունակ է եղել համայնքային, հասարակական օգնություն կազմակերպելու սովորույթը:

Տակիտոսը հակիրճ նկարագրություններ ունի նաև Հայաստանում բեռների փոխադրության ձևերի, մասնավորապես ուղտերի քարավաններով հռոմեական զորքին հաց մատակարարելու [գիրք XV, գլ. 12, էջ 109], Եփրատ և Տիգրիս գետերի վարարումները հանդարտեցնելուն ուղղված շքեղազարդ ձիերի զոհաբերությունների ծիսակատարությունների մասին [գիրք VI, գլ. 37, էջ 33]: Հին Հայաստանում ևս ձիու

¹⁰ Տե՛ս **Н. Адонц**, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, с. 435:

¹¹ Տե՛ս **Հ. Մանանդյան**, Երկեր, հ. Ա, Երևան, 1977, էջ 165:

շքեղազարդման սովորույթը հասել էր կատարելության: Այս տեսակետից բնորոշ է այն հանգամանքը, որ թամբագործության կամ ձիասարքի արհեստից (սառաջ) աստիճանաբար բաժանվել և ինքնուրույն արհեստ էր դարձել ձիազարդի պատրաստման (մոտաֆ) հնագույն զբաղմունքը, այստեղից էլ այդ արհեստներից ծագած՝ **Սառաջյան** (թամբագործյան) և **Մութաֆյան** ազգանունները¹²:

Գետերի հորդումները հանդարտեցնելու համար հռոմեական հին սովորույթի համաձայն էլ զոհաբերում էին նաև խոզ, ոչխար, եգ [գ. VI, գլ. 37, էջ 33]: Հին պարսկական սովորույթի համաձայն շքեղազարդ ձիերի զոհաբերություն էին կատարում Միհրական տոներին, ինչպես հայերը՝ Արև (հելիոս) Աստծուն¹³:

Տակիտոսը մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում նաև տարածության, չափի միավորների մասին, ինչպես օրինակ, **քայլը, օրը, ստադիոնը**: Հատկանշական է, որ այս միավորները կիրառական էին նաև Հռոմի տիրապետության տակ գտնվող երկրներում, այդ թվում և Հայաստանում: Այսպես, նա գրում է, թե հռոմեական զորավար «Պետոսը [իր զորքով] մեկ օրում անցել էր 40 հազար քայլ [գիրք XV, գլ. 16, էջ 115]: Այն կազմում էր մոտ 40 մղոն կամ 62,2 կմ: Զորքի սովորական ընթացքի դեպքում դա երկու օրվա ճանապարհ էր: Կամ՝ «երկու օրվա ընթացքում հռոմեական զորքը կտրում անցնում է երեք հազար ստադիոն տարածություն», իսկ ստադիոնը կազմում էր մոտավորապես 184,4 մետր կամ 600 ոտնաչափ [գիրք XI, գլ. 8, էջ 43]: Այդ նշանակում է, որ երկու օրվա ընթացքում հռոմեական զորքը կտրել անցել է 55 կմ 320 մետր: Տակիտոսը հաղորդում ունի նաև փոխադրամիջոցի՝ «ծածկած կառքերի» վերաբերյալ, որ գործածվելիս են եղել արքունական կանանց և երեխաների ճանապարհորդությունների համար [գիրք XI, գլ. 47, էջ 61]: Պատմիչի հավաստմամբ ռազմարվեստում որպես հեծելազորի և փոխադրության միջոց, բացի ձիուց, հիշատակվում է նաև պարթևների և հռոմեացիների կողմից օգտագործվող փիղը. [պարսից թագավորը «փիղ նստած, իսկ նրա մերձավորներից յուրաքանչյուրը ձի հեծած, ճեղքում էին Արսանիա

¹² Այս մասին տես **Լ. Պետրոսյան**, Հայ ժողովրդական փոխադրամիջոցներ, Հայ ազգագրություն և բանասացություն, հ. 6, Երևան, 1974, էջ 143:

¹³ Տե՛ս **Քսենոփոն**, Անաբասիս, գիրք XI, XIV, 9:

(Արածանի) գետը, որովհետև լուր էին տարածել, թե կամուրջ կառուցողների նենգության պատճառով ծանրությանը չի դիմանա» [գիրք XV, գլ. 9, էջ 105]: Նույն տեղում կարդում ենք նաև նավերը բարձած ամրոցներ քանդող ռազմական **բաբանների, բալխտների** և աշտարակների տեղափոխման մասին. «Գետով [Եփրատ] հռոմեացիները առաջ են քաշում իրենց մեծությամբ աչքի ընկնող նավերը, որ միացած են իրար հետ գերաններով և ուժեղացրած էին աշտարակներով և բաբանների ու բալխտների օգնությամբ նա (Կորբուլոնը) քշում է բարբարոսներին» [գիրք XV, գլ. 9, էջ 105]: XV-րդ գրքի 11 գլխում էլ տրված է, թե Հայաստանում հռոմեական զորքին բացի ռազմական պիտույքներից, ուղեկցում էին նաև հացով բարձված մեծաքանակ ուղտեր» [գիրք XV, գլ. 11, էջ 109]: Ակնարկներ կան պատերազմների ժամանակ վտանգը կանխելու կամ հաղորդակցվելու համար գործածված ազդափողի (շեփոր) և կրակի ու ծխի միջոցով [գիրք XV, գլ. 30, էջ 127]:

Այսպիսով՝ թեև հույն պատմագիր Տակիտոսի գրավոր ժառանգությունը ամբողջական պատկերացում չի տալիս մ.թ. I դարում Հայաստանի ու հայերի մասին, սակայն դրանում առկա վկայությունները կարևոր սկզբնաղբյուր են այդ ժամանակաշրջանում հայոց պետության պատմաքաղաքական, աշխարհագրական, ռազմատնտեսական, մշակութային վիճակի մասին բազմաթիվ հարցերի լուսաբանման համար: Մասնավորապես, կարևոր են պատմիչի թողած ազգագրական բնույթի տեղեկությունները հայ ժողովրդի նիստուկացի, հարևան երկրների հետ շփումների, սովորությունների վերաբերյալ:

РЕЗЮМЕ

СОЧИНЕНИЕ ГАЯ КОРНЕЛИЯ ТАЦИТА “АННАЛЫ” КАК УНИКАЛЬНЫЙ ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК АНТИЧНОГО ПЕРИОДА ПО ИСТОРИИ АРМЕНИИ

НААПЕТЯН РАФИК

В произведении римского историка Гая Корнелия Тацита (≈55-125гг.) «Анналы» сохранены ценные сведения об Армении и армянах. В статье представлены основные сведения, проливающие свет на проблемы, касающиеся процесса развития государства Армения в I веке и уровня развития цивилизации, а также затрагиваются некоторые замечания историка, являющиеся следствием недопонимания или тенденциозности автора.

В “Анналах” дается описание политической жизни Армении, армяно-партевских, армяно-римских и армяно-грузинских связей. Приводятся важные сведения о географическом положении, границах, экономическом положении, культуре, ремеслах Армении. Тацитом представлены ценные сведения о некоторых государственных и военных традициях и ритуалах древнего мира, включая много сведений этнографического характера, из которых можно отметить сведения, касающиеся быта и уклада жизни разных слоев общества, брачных обычаев, снаряжения и т.д.

Заслуживает внимания замечание историка о том, что возведение на престол Зенона под именем Арташеса было первым признаком демократии в Армении, поскольку произошло с согласия как правящего класса, так и простого народа.

Ключевые слова: Корнелий Тацит, "Анналы", этнография, Арташат, Римская империя, Армения.

SUMMARY

GAIUS CORNELIUS TACITUS'S "ANNALS" WORK AS A UNIQUE ETHNOGRAPHIC SOURCE OF THE ANCIENT PERIOD IN THE HISTORY OF ARMENIA

NAHAPETYAN RAFIK

Valuable information about Armenia and the Armenians is preserved in the "Annals", the work of the Roman historian Gaius Cornelius Tacitus (≈55-125). The article presents the basic information that shed the light on the issues related to the state of the development of Armenia in the 1st century and the level of civilization, as well as touches upon some comments of the historian, resulting from misunderstanding or the biased nature of the author.

The "Annals" describes the political life of Armenia, the Armenian-Partev, the Armenian-Roman and the Armenian-Georgian relations. It contains an important information about the geographical position, borders, economic state, culture and crafts of Armenia. Tacitus presents the valuable information about some state and military customs and traditions of the ancient world, including much information of ethnographic character, among which one can mention the information concerning the mode of life of different layers of the society, marriage customs, equipment, etc.

Noteworthy is the historian's remark on the fact that the enthronement of Zenon under the name of Artashes was the first sign of democracy in Armenia, because it has happened with the consent of both the ruling class and the common people.

Keywords: Cornelius Tacitus, "Annals," ethnography, Artashat, the Roman Empire, Armenia.